HASANKEYF'TE ARKEOLOJİK KAZILARDA ELE GEÇEN BİR MÜHÜR VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

A SEAL SEEN FROM THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN HASANKEYF AND THEIR THOUGHT

Makale Bilgisi | **Article Info**

Başvuru: 23 Ekim 2019 | Received: October 23, 2019
Hakem Değerlendirmesi: 30 Ekim 2019 | Peer Review: October 30, 2019
Kabul: 22 Kasım 2019 | Accepted: November 22, 2019

DOI : 10.22520/tubaked.2019.20.006

Mevlüt ELİÜŞÜK *

ÖZET

Hasankeyf günümüzde Batman il merkezine 37 km uzaklıkta tarihi bir yerleşim alanıdır. Kent, Raman dağlarının güney eteklerinde, Dicle nehrinin iki yakasına kurulmuştur. Hasankeyf'in ne zaman kurulduğu ile ilgili çok fazla veri günümüze ulaşmamıştır. Bazı kaynaklarda kentle ilgili olarak Yeni Asur Dönemi'nde II. Assurnasibal'in (MÖ 884-859) yıllıklarında Yukarı Dicle Havzasından bahsedilirken, "Kipani" olarak geçtiği ileri sürülse de burada genel olarak bir bölgeden bahsedildiği için Kipani'nin Hasankeyf olup olmadığı muallaklığını korumaktadır. Uzunca bir süre kente ait veri bulunmazken MS IV. yüzyılda kentin bulunduğu bölge Roma-Pers ve Roma–Sasani arasında bir mücadele alanı olmuştur. II. Konstantinos (337-361) Sasanilere karşı mücadelede Hasankeyf'e (Cepha) bir kale inşa ettirerek kenti bölgenin merkezi konumuna getirir. Bölgede Roma- Sasani mücadelesi bilinirken arkeolojik verilerde bu doğrulanamamaktaydı. Kentte 2018 yılı kazı sezonunda İmam Abdullah Camii çevresinde gerçekleştirilen Hasankeyf'te ve aynı zamanda bölgede benzerine rastlanmayan dağ keçisi betimli bir Sasani mührü ele geçmiştir. Sasani mühürlerinde bugüne kadar yapılan çalışmalarda bir kronoloji oturtulamadığından, eser tipolojik özelliklerinden ziyade, tarihi kaynaklarda Hasankeyf'in Sasaniler tarafından ele geçirildiği dönemle ilişkilendirilmiş ve bu doğrultuda MS VII. yüzyılın başına tarihlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hasankeyf, Sasani Mührü, Roma Dönemi, Sasani Dönemi, mühürleme.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: mevluteliusuk@karabuk.edu.tr. ORCID: 0000-0002-8888-9689

DOI: 10.22520/tubaked.2019.20.006

ABSTRACT

Hasankeyf is a historical settlement area located 37 km away from the city of Batman. The city was established in the southern foothills of the Raman Mountains and on two sides of the Dicle (Tigris) river. There is not much information on when Hasankeyf was established. Regarding Hasankeyf, although in some resources Upper Tigris River Basin is mentioned as "Kipani" during Neo Assyrian Period in the journals of Assurnasibal II (BC 884-859), it is still not clear whether Kipani is Hasankeyf as a region is mentioned in the sources. Although no data were found for a long time related to the city, the area where the city is located has become a battle area between Roman-Persian and Roman-Sasanian in the 4th century (AD). Konstantinos II (337-361) had a castle built in Hasankeyf for battling against Sasanians and made the city the center of the region. Although it was known as the Roman-Sasanian wars in the area, this was not confirmed by archeological data. An excavation around Imam Abdullah Mosque in the city in 2018 was completed and a Sasanian seal was found that is descriptive of a mountain goat that is not common in Hasankeyf and the area. As no chronology was framed in all the studies on Sasanian seals to date, this piece was associated in historical resources with the period when Hasankeyf was conquered by Sasanians and thus, it is dated to VIIth century AD.

Keywords: Hasankeyf, Sasanian seal, Roman Period, Sasanian Period, sealing.

GİRİŞ

Hasankeyf[1] günümüzde Batman il merkezine 37 km uzaklıkta tarihi bir yerleşim alanıdır. Kent, Raman dağlarının güney eteklerinde, Dicle nehrinin iki yakasına kurulmuştur. Hasankeyf'in ne zaman kurulduğu ile ilgili çok fazla veri günümüze ulaşmamıştır. Bazı kaynaklarda kentle ilgili olarak Yeni Asur Dönemi'nde II. Assurnasibal'in (MÖ 884-859) yıllıklarında Yukarı Dicle Havzasından bahsedilirken, "Kipani" olarak geçtiği ileri sürülse de burada genel olarak bir bölgeden bahsedildiği için Kipani'nin Hasankeyf olup olmadığı muallaklığını korumaktadır (Mınyat 2008: 9). Uzunca bir süre kente ait veri bulunmazken MS IV. yüzyılda kentin bulunduğu bölge Roma-Pers ve Roma–Sasani arasında bir mücadele alanı olmuştur. II. Konstantinos (337-361) Sasanilere karşı mücadelede Hasankeyf'e (Cepha) bir kale[2] inşa ettirerek kenti bölgenin merkezi konumuna getirir (Honigman 1970: 4; Palmer 1990: 23). Kent merkezinde bugüne kadar yapılan arkeolojik kazılarda da kale en erken yapı grubu olarak, tespit edilmiştir. Ancak kent merkezinin hemen kıyısında Akeramik Neolitik Döneme'e tarihlenen Hasankeyf Höyüğün varlığı kenti MÖ 9500-8500 yıllarına kadar götürmektedir (Uluçam ve Miyake 2018: 25-32). Höyük'te yapılan kazılar sonucunda höyüğün sadece Akeramik Neolitik evrede kullanım gördüğü de anlaşılmıştır (Uluçam ve Miyake 2018: 25). Bu bağlamda Hasankeyf Höyük ve Hasankeyf kent merkezinin birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiği, arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır. Hasankeyf kent merkezinin arkeolojik kazı verilerine göre MS IV. yüzyıla kadar gittiğini de söylemek mümkündür.

Hasankeyf'in de sınırları içinde olan Arzenen Bölgesi[3] Roma-Pers ve Roma–Sasani mücadelelerinin dsürdüğü bir alan olarak karşımıza çıkar. Bölge Sasani hükümdarı II. Hüsrev (591-628) tarafından MS 606 yılında büyük oranda fethedilmiştir (Kaegi 2000: 56; Ostrogorsky 2006: 94-95). Bölgenin Sasani istilasında büyük bir yağma ve talana uğradığı belirtilir. Roma imparatoru Heraklius'un (610-641) 622 yılında bölgeyi ve aynı zamanda kenti de Sasanilerin elinden alır (Ostrogorsky 2006: 94-95). Bu tarihten itibaren X. yüzyıla kadar kent hakkında bilgi bulunmamaktadır. X. yüzyılda ise 990 yılında Ebû Ali Hasan bin Mervan kenti alır (İbnü'l Ezrak 77; İbnü'l Esir IX, 65) ve kent Mervanoğlulları'nın yönetimine, 1085 yılında ise kent Selçuklu Devleti himayesine girer (Sevim 1988: 305). 1102 yılında Hasankeyf Artuklu Beyliğinin yönetimine (Sevim 1962: 511-512; Artuk 1944: 28-29), 1239 yılında ise kent Eyyubi dönemi (Edhem 1927: 98; Yinanç 1944: 616), 1462' de kısa süreliğine Akkoyunlu Devletinin yönetimine girer (Uluçam 2013: 6), 1517 yılında ise Osmanlı Devleti dönemi başlar (Uluçam 2013: 6).

Kısa tarihçesini verdiğimiz kentte 2018 yılı kazı sezonunda İmam Abdullah Camii çevresinde gerçekleştirilen kazılarda 14-16. yüzyıllar arasına tarihlenen seramik, sikke ve diğer buluntular dışında, kentin bu dönemini yansıtan sivil mimari ya da başka bir ifadeyle sokak ve çevresinde şekillenen evler tespit edilmiştir (Foto. 1). Ancak burada yürüttüğümüz kazılarda Hasankeyf'te bugüne kadar gerçekleştirilen kazılarda ve bölge müzelerinde de benzerine rastlamadığımız bir mühür ele geçmiş, çalışma konumuzu da bu mühür oluşturmuştur.

Eser (env.no HKFK-2018. İMC-II-14) 2018 yılında İmam Abdullah Camii bahçesinde gerçekleştirilen kazılarda A4 alt plankare açmasında +476, 14 m kotunda ele geçmiştir. Kalsedondan yapılan eserin üst bölümü daire formlu ve düz yüzeyli olup 22 mm çapındadır. Mühürde (Foto. 2, Şek. 1) tek bir figür işlenmiştir. Figürün ayrıntıları kazıma çizgilerle verilmiştir. Figür detaylı olarak incelendiğinde sıkı gövdeli, uzun güçlü bacaklı, uzun boyunlu ve kafasından geriye doğru eğimli bir şekilde, uzun kalın boynuzu olduğu görülmektedir (Foto. 3). Benzeri boynuz yapısı ve güçlü gövde yaban keçilerinde karşımıza çıkar (Foto. 4). Bu nedenle tasviri yapılan hayvan bir yaban keçisi olmalıdır. Figür kazıma tekniği ile işlenmiş olup negatif baskıdır. Figürde Keçinin boynuzları oldukça belirgin olarak işlendiği görülmektedir. Esere cepheden bakıldığında elips formlu olup; 33 mm yüksekliğe, 7 mm kalınlığa ve 7 gr ağırlığa sahiptir. Üst kısımdan alta doğru daralan eserin merkezinde, 7-8 mm çapında düz bir delik görülür. Deliğin çapının oldukça dar olması olasılıkla asma amaçlı kullanıldığını işaret eder.

Eserin form ve süsleme özellikleri göz önüne alındığında, Anadolu'da görülen Hitit, Asur ve Roma mühürlerinden hem form hem de tasvir bakımından farklılık göstermektedir. Anılan kültürlerdeki mühürler ile eser karşılaştırıldığında benzeri bir örneğin olmadığını da söylemek mümkündür. Eserin en yakın benzerlerinin Sasani kültüründe sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

---

1 Hasankeyf'in adının kaynağı için bkz. (Mınyat 2008: 9-16).

2 Kale olarak adlandırılan yapı Roma garnizonu olarak inşa edilmiştir. Sonraki dönemlerde Artuklu, Eyyübi Dönemlerinde yapılan eklemelerle kullanılmıştır Kale'de yürütülen kazı çalışmaları için bkz. (Uluçam 2013: 20-26; Uluçam 2006: 42-45; Uluçam: 2013, 390; Uluçam: 2010, 45-49; Uluçam-Eliüşük 2018: 286-288).

3 Arzenen bölgesi Roma döneminde Bothan ile Batman nehirleri arasında kalan askeri bölgedir. Bölgenin merkezi ise yeri tam olarak tespit edilemeyen Erzen kentidir. Kent Ahlat ve Bitlis üzerinden gelen ve bir kolu Hısn Keyfa (Hasankeyf) ve Nisibis üzerinden Musul'a, diğer bir kolu da Meyyafarikin (Silvan) ve Amid (Diyarbakır) üzerinden Haleb ve Dımaşk'a ulaşan tarihi yolların kavşağında bulunur. Bölgenin ismi islam fethinden sonra X. yüzyıldan başlayarak Orta Çağın sonuna kadar Diyarı Bekr bölgesi olarak adlandırılmıştır (Çevik, 2002: 118-19).

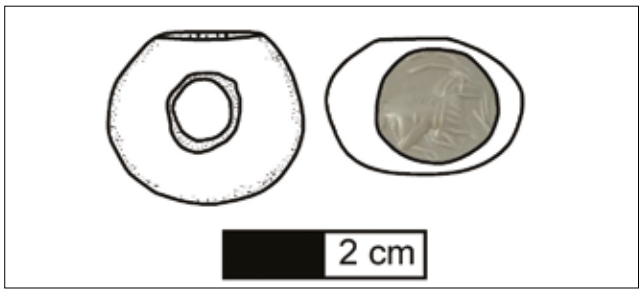
DOI: 10.22520/tubaked.2019.20.006

Fotoğraf 1 - İmam Abdullah Camii Kazı Alanı / *Imam Abdullah Mosque Excavation Area*

Fotoğraf 2 - Mühür; Profil ve Görünüş / *Seal; Profile and Appearance*

Şekil 1 - Mühür; Profil ve Görünüş Çizimi / *Seal; Profile and Appearance Drawing*

Bu bağlamda eserimizin bir Sasani mührü olduğunu net bir şekilde söylemek mümkündür. Bu nedenle öncelikle Sasani kültüründe mühür ve tasvirleri irdelenerek, eserin ikonografisini belirlemek mümkün olacaktır.

Fotoğraf 3 - Mühür Üzerindeki Dağ Keçisi Figürü / *Mountain Goat Figure on Seal*

R. Gyselen Sasani mühürleri üzerindeki imgelerin siyasi, sosyal ve dini çevreleriyle ilişkili olduğunu ve mühür sahiplerinin seçtikleri figürlerin, hayal ettikleri ya da inançlarını ifade ettiğini belirtir (Gyselen 2007: 8). Sasani mühürlerinde temelde portreler ve hayvan figürleri işlenmiştir. Hem portrelerde hem de hayvan figürlerinde çeşitlilik göze çarpmaktadır. Hayvan figürlerinde karıncadan, hörgüçlü öküze, hatta mitolojik yaratıklar da dahil olmak üzere çeşitlilik hakimdir (Ritter 2009: 109). Bu çeşitli hayvanlardan; tavus

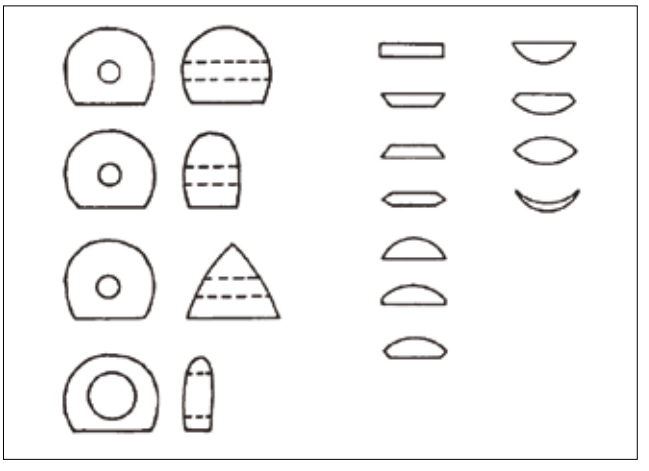

Fotoğraf 4 - Dağ Keçisi / *Mountain Goat*

kuşu, sülün, ördek ve turna gibi kuşlar estetik açıdan, aslan, kartal, geyik, antilop ve ayı gibi hayvanların doğal özelliklerinden dolayı, akrep gibi bazı figürlerin ise kötülüğe karşı koruyucu "tılsım" olarak kullanılmış olabileceği ileri sürülmektedir. Bu hayvanlar dışında, insan yaşamı ile anılan hayvanlara göre, çok daha yakın ilişkileri olan at, boğa ve koç gibi hayvanların hem ekonomik hem de dini simge olarak kullanılmış olabilecekleri düşünülmüştür (Brunner 1979: 34). Boğa ve koç figürü aynı zamanda burçlarla da ilişkilendirilmiştir. Mühürde betimlenen yaban keçisi tasviri Zerdüştlük' te av sahnelerinde sevilerek işlenen konulardan biridir (Brunner 1978: 100). Kralların av sahnelerinin betimlendiği gümüş eserlerde, krallar yaban keçilerinin peşinden koşarken tasvir edilmiştir (Lerner 1976: 185). Bu kullanım özellikleri ışığında temelde bir av hayvanı olan yaban keçisinin, olasılıkla hayvanın kendi karakteri içinde yani, güç, dayanaklılık ve özellikle kralların av sahnelerinde kullanılması gibi unsurlarla öne çıkar. Hayvanın anılan özelliklerinin varlığı, mühür sahibinin de gücü, dayanıklılığı ve avcı oluşunu işaret etmek için, bu figürü kullanılmış olabileceğini akla getirir.

SASANİ KÜLTÜRÜNDE MÜHÜRÜN KÖKENİ VE KULLANIMI

Sasani Dönemi[4] her ne kadar MS 3-7. yüzyıl arasında gösterilse de Sasani kültürünün temellerini Asur, Babil ve Akhamenid kültürlerinin devamı olarak nitelendirmek mümkündür (Ritter 2013: 101). MÖ 4. yüzyılın sonlarına kadar Mezopotamya'da silindir mühürlerin çok sık görülmekle birlikte, Yeni Asur Dönemi'nden itibaren, çeşitli kuvars türlerinden yapılan, piramidal ve konik formlu mühürlerin çok fazla kullanıldığı bilinmektedir (Ritter 2012: 101). Ancak MÖ 331'de Büyük İskender'in Akhamenid İmparatorluğuna son vermesiyle birlikte hem silindir hem de piramidal ve konik formlu mühürlerin üretiminin kesildiği görülmektedir (Lindström vd. 2003: 15). Anılan mühürlerin üretimi bitmiş olmasına rağmen İran'da Part Dönemi'nde (MÖ 227- MS 224) yüzük mühürlerin kullanımının halen devam ettiği, arkeolojik kazılarla doğrulanmıştır (Bader 1996: 395-407). Part İmparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan Sasani Devleti döneminde, yüzük mühürlerin yok olduğu ve Sasani'lerin yeniden yaklaşık 500 yıl sonra yine damga mühürleri kullanmaya başladıkları görülür (Ritter 2012: 101). C. J. Brunner'in ortaya koyduğu sınıflandırmada, yarım daire ve elips şekilli mühürler (Brunner 1978: 27-40) hemen hemen bugüne kadar belgelenen örneklerin %70'ini oluşturduğu tespit edilmiştir (Şek. 2) (Ritter 2017: Fig. 2). Kalan %30'luk bölümün ise Roma Dönemi örnekleriyle benzer şekilde yani düz, iç bükey ve dış bükey formlu oldukları belirlenmiştir (Brunner vd. 1978: 47; Gyselen vd.1993: 30). Şekil itibariyle Sasani Dönemi'nde ortaya çıktığı görülen mühürlerin, MÖ 1. Binde ki konik ve piramidal formlu Asur ve Babil örneklerine kısmen benzediğini söylemek mümkündür (Foto. 5) (Ritter 2012: 101-102). Ancak burada tıpatıp bir benzerlikten ziyade bir öykünmenin olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu bağlamda Sasani mühürlerinin kökeninin yine içinde bulunduğu coğrafyadan çıktığı anlaşılmaktadır. Sasani mühürlerinin kullanım alanları oldukça fazladır ve mühürler döneminde, bir kitle iletişim aracına dönüşmüştür. Genel olarak mühür sahiplerini üç sosyal sınıf altında değerlendirilmiştir. Bunlardan en üst seviye kral ve asiller sınıfı, ikinci grup ise görevli ve yetkililer üçüncü grubu ise isimsiz olan ve büyük çoğunluğu oluşturan memur, alt görevli, tüccar ve özel kişilerden oluşan gruplardır (Ritter 2017: 284). Bu sosyal sınıflar; kamuya ait belgelerde, mallar ve ticaret eşyalarının mühürlenmesinde çeşitli formlardaki mühürleri kullanmıştır. N. Ritter mühürlerin çok yaygın bir kullanım alanının olduğunu dolayısıyla birçok mührün, mühürlemede hiç kullanılmamış olabileceğini, hatta bir tılsım veya muska olarak da kullanılabileceğini

Şekil 2 - Bugüne Kadar Tespit Edilen Sasani Mühür Tipleri (Ritter 2017: 277-292, Fig. 2) / *Types of Sassanid Seals to Date*

[4] İran'da Sasaniler adını taşıyan hanedanlık M.S 224 yılında Sasani devletini yönetmeye başladı ve bu hanedanlık 416 yıl hüküm sürdü. Müslüman Araplar, bu hanedanlığa M.S. 640 yılında son vermişlerdir (GregoryAbu"l-Farac, 1937: 30).

DOI: 10.22520/tubaked.2019.20.006

Fotoğraf 5 - Babil ve Sasani Mühürleri (Ritter 2017: 277-292, Fig. 8) / *Babylonian and Sassanid Seals*

ileri sürmektedir (Ritter 2012: 100). Mühürler çok yaygın olarak kullanıldığından mühürler arasında, stil ve tasarım kalitesi bağlamında farklılıklar görülmektedir. Farklılıklar özellikle detay ve işçilik kalitesinde karşımıza çıkar ve bu farklılıklar araştırmacılar tarafından, alıcıların ekonomik gücü ile ilişkilendirilmiştir (Gyselen 1993: 60).

Sasani kültüründe mühürleme işlemi, genellikle küçük yuvarlak formlu bir kilin üzerine yapılırdı. Mühürlenmiş kil örnekleri İran'daki Ak-Depe kazılarında çok sayıda ele geçmiştir[5] (Ritter 2012: Fig. 3) (Foto. 6). Küçük top şeklindeki killerin üzerinde bir veya iki mühür gösterimi olduğu gibi, 5 ila 20 arasında farklı mührü barındıran örneklerde bulunmaktadır. Bu çok sayıdaki mühürlerden özellikle büyük olanların tam merkeze yapıldığı, küçük ölçüdeki mühürlerin ise daha çok kenarlara yapıldığı görülmektedir. R. Frye merkezdeki büyük figürün daha çok devlet memuru gibi kişilere ait olduğunu, küçük mühür görünümlerinin ise çok fazla çeşitlilik gösterdiğini belirterek bu çeşitliliği yani farklı mühürlerinin sayısının çokluğunu, mevcut anlaşmanın veya sözleşmenin garantörü ya da şahidi olan kişiler tarafından mühürlemiş olabilecekleri şeklinde açıklar (Frye 1968: 118).

Fotoğraf 6 - Mühürlenmiş Bir Kil Örneği (Ritter 2012: 99-114, Fig. 3) / *A Sealed Clay Sample*

TARİHLENDİRMEYE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Sasani Dönemi MS III. yüzyıldan VII. yüzyılın ortalarına kadar ipek yoluna hakim olmuş ve güçlü bir devlet yönetimine sahiptir. Anılan dönemde içinde sikkelerle birlikte mühürlerde bir nevi kitle iletişim aracı gibi görülmüş bunun doğal sonucunda çok sayıda eser günümüze ulaşmıştır ve buna bağlı olarak da dağılım alanı oldukça fazladır (Ritter 2012: 99). Sayılarının fazla olmasının doğal sonucu olarak, birçok önemli müzede bunları görmek mümkündür. Sasani mühürleri koleksiyonuna sahip Leiden, Londra, Berlin, St. Petersburg ve New York'taki müzelere ait 8000'den fazla eser yayınlanmıştır (Gyselen 1997; Gyselen 1993; Bivar 1969; Borisov ve Lukonin 1963; Horn ve Steindorf 1891; Brunner 1978). Yakın Doğu Sanatında sıklıkla görülen taş ve kilden yapılan mühürleme geleneğinin, Sasani Döneminde de (MS 224-651) devam ettiği bilinmektedir (Gorelick ve Gwinnett 1996: 79). Birçok ülkede çok sayıda Sasani mührü bulunmuş olsa da kazılardan çıkan mühürlerin sayısı oldukça azdır (Gyselen vd. 2007: 2). Bu yüzden tam olarak eserlerin kronolojisi belirlenememiştir (Bivar 1969: 13). Mühürler üzerine yapılan çalışmaların büyük bir bölümü katalog şeklindedir. Bu çalışmalarda portre ve yazıt olan örneklerde bir tarihlendirme gerçekleştirilebilmiştir (Bruner 1978: 51-60). Ancak hayvan ve mitolojik yaratıkların işlendiği mühürlerde sadece form ve renk özellikleri üzerinde durulmuş, tarihlendirme önerisinde ise bulunulmamıştır.

Mühürler üzerine yapılan kapsamlı çalışmalardan biri New York Metropolitan Müzesi eserleri üzerine C. Brunner tarafından gerçekleştirmiştir. Brunner eserleri form, malzeme ve renk özellikleri ile birlikte kategorilendirmiştir (Brunner 1978: 27-40). Bu kategoride oval ve elips şekilli iki alt grup belirler. Ancak bunlar arasında bir tarihlendirme bağlantısı kurmaz. Eserimiz bu kategoriler içinde Elips formlu başlık altında değerlendirilmiştir (Brunner 1978: 25, Fig. 43). Eserin en yakın benzeri yine Metropolitan Müzesindedir (Brunner 1978: 100, Fig. 83) ancak yukarıda da belirtildiği üzere buradaki örnek için de tarihlendirme önerisinde bulunulmamıştır. Sasani mühürlerindeki kronoloji sorunun varlığı, eserimiz için de tarihlendirme önerisinde bulunmayı güçleştirmektedir. Bu nedenle burada stil kritiğinden ziyade, Hasankeyf'in Sasani

[5] Gubaev / Longinov / Nikitin 1996, 55-59. İran'da Takht-e Suleiman, Qasr-e Abu Nasr, Bandian, Susa, Bishapur, Tepe Kabudan, Turang Tepe gibi merkezler dışında kaçakçılardan ele geçen ve nereden bulunduğu bilinmeyen bulla'larda bulunmaktadır (Cereti vd. 2011: 209).

egemenliğine girdiği dönem ya da dönemler göz önüne alınarak, söz konusu eserin tarihleme önerisinde bulunulmuştur.

Hasankeyf'in içinde bulunduğu bölge Roma Part ve Roma Sasani savaşlarının yaşandığı Yukarı Mezopotamya sınırları içerisindedir[6]. Bu iki kültür arasındaki mücadele çok uzun yıllar öncesine dayanmaktadır. Part krallığı Büyük İskender tarafından yıkılan Pers krallığının yerine MÖ 240 yılında İran dünyasında ortaya çıkar (Bivar 1983: 21-97). Doğu'da Part krallığının doğuşu ve yükselişine paralel olarak Roma'da Batı Akdeniz'i kontrol altına alır. Romalılar MÖ 133 yılında Bergama krallığının kendilerine bırakılmasıyla, Anadolu'nun yönetiminde söz sahibi olur (Magie 1952: 3-33). Roma'nın Partlar'la olan ilk karşılaşması, MÖ 96'da Sulla yönetimindeki Roma ordusunun Fırat nehri kıyısında gerçekleşmiştir (Keaveney 1981: 195-212). Burada yapılan anlaşma kapsamında Fırat nehri iki devletin sınırı olmasına karar verilir (Kaçar 2009: 5). MS 2. yüzyılın başlarında ise İmparator Traianus döneminde, Part topraklarına saldırılar gerçekleştirilir ve Traianus yeni topraklar elde etse de ele geçirdiği bölgelerde isyanlar başlar ve bu saldırı başarısızlıkla sonuçlanır (Kaçar 2009: 6). Hadrianus döneminde ise yine Fırat nehri sınır kabul edilmiştir (Kaçar 2009: 7). Septimius Severus Partlara karşı doğu ve güney yönünde bir fetih siyaseti izleyerek Roma'nın sınırlarını genişletir (Millar 1993: 111-126) ve Dicle nehrinin doğusuna kadar ilerler (Kaçar 2009: 10). Severuslar döneminde bu genişleme siyaseti devam eder, bunun sonucunda Part krallığında isyanlar ortaya çıkarak İran'da yeni bir hanedan "Sasaniler" başa geçer (Kaçar 2009: 8). Sasani hanedanın ilk hükümdarı ise Papak oğlu Ardeşir'dir (Frye 1983: 117). Ardeşir Dönemi'nde (MS 237-240) Sasaniler savunmadan, saldırı konumuna geçer ve Carrhae (Harran), Nisibis (Nusaybin) ve Hatra'yı ele geçirir (Dodgeon ve Lieu 1991: 228). Ardeşir'den sonra yerine geçen I. Şapur'da (240-272) Romalılara karşı önemli başarılar elde eder[7]. MS 260 yılında I. Şapur ile Roma İmparatoru Valerian Edessa (Urfa) yakınlarında yapılan savaşta imparator esir düşer, bu savaş sonrasında ise 260-298 yılları arasında Roma-Sasani savaşları yoğunlaşır 298'de ise Roma İmparatoru Galerius'un kazandığı zaferle 40 yıllık bir barış dönemi başlar (Schwetheim 2009: 95). 349 yılında ise II. Şapur Nisibis'i (Nusaybin) kuşatır ve alır (338) (Bahadır 2011: 711; İpek 2017: 95). Nisibis'in alınması sonucunda Roma İmparatoru II. Konstantinos (337-361) doğu sınırı için öncelikle kaybedilen Nisibis'in yerine, Diyarbakır'ı Mezopotamya Eyaleti'nin[8] merkezi olarak belirler. Yine alınan önlemler kapsamında Hasankeyf'e (Cepha) bir kale inşa ettirerek Hasankeyf'i Batman çayı ile Siirt arasında uzanan tarihî Arzenen bölgesinin[9] merkezi haline getirir (Honigmann 1970: 4). II. Şapur 359 yılında Amid'i ele geçirir (Akşit 1985: 311-12), aynı tarihte tahta yeni çıkan Julianus (361-363), Sasani seferine çıkar, ancak sefer sırasında ölür ve yerine Jovianus geçer. Jovianus ile Sasaniler arasında yapılan anlaşmada Nisibis, Sincar, Musul ve Arzenen, Moxoene, Zabdiane, Rehimene ve Korduene'yi Sasanilere bırakır, böylelikle Yukarı Mezopotamya'da Roma'nın elinde sadece, Batman Suyu'nun batısı ile Amid ve Hasankeyf kalmıştır (Honigmann 1970: 3-4). Bu anlaşmadan sonra her iki devlet arasında küçük anlaşmazlıklar olsa da barış süreci 502 yılına kadar bozulmamıştır. Sasani hükümdarı I. Kavad'ın 502 yılında Mezopotamya bölgesine gönderdiği ordu Amida ve Theodosiopolis (Erzurum) şehirlerini alır (Bahadır 2011: 713). Bu olaya karşılık Roma imparatoru I. Anastasius (491-518) bir ordu gönderir ve Amida ve Theodosiopolis'i Sasanilerden geri alır (Malalas 1986: 223-224). 538 yılında, Sasani Hükümdarı I. Hüsrev (531-579) Anadolu'da Fırat ve çevresinde saldırıda bulunurken, Hasankeyf'inde bulunduğu Yukarı Mezopotamya'ya saldırmaz, daha çok güneye doğru iner ve Suriye bölgesinde Antakya'yı ele geçirir (Levtchenko 1979: 78). Roma İmparatoru I. Justin 562'de para karşılığında anlaşma yaparak Sasanileri Anadolu'nun güneyinden uzaklaştırır (Bahadır 2001: 714). 602 yılına kadar her iki devlet arasında, Fırat'ın doğusunda karşılıklı mücadelelerin olduğu bilinmektedir. Bu tarihte Roma İmparatoru Maurikios (582-602), yaptığı barış antlaşmayla eski sınırlara dönülmesini sağlamıştır (Honigmann 1970: 26). Barış, Roma İmparatoru Phokas döneminde bozulmuştur. Sasani hükümdarı II. Hüsrev Roma İmparatoru Mavrikios'un intikamını almak için 604 yılında Anadolu'ya saldırır ve Sasaniler tarafından Fırat'ın doğusunda kalan Roma topraklarının tamamı 604-610 yılları arasında ele geçirilmiştir. Bu saldırıda doğudan itibaren öncelikle Dara ele geçirilmiştir. Sonrasında ise Sasaniler Tûr Abdîn'e girerler ve takiben iki yıl içerisinde Hasankeyf'i (Hesnâde Kēfâ, Hısn-Keyfa) çevresini de ele geçirirler (Pigulevskaya 1946: 194; Tezcan 2006: 161). Kentin ele geçirilme tarihi kesin değildir

[6] Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklara batılı kaynaklar "iki nehir arası" anlamına gelen *Mezopotamya* adını verirken Araplarda aynı toprakları ikiye ayırarak; güneyine yani Aşağı Mezopotamya'ya *Irak*, kuzeyine yani Yukarı Mezopotamya'ya da "ada" anlamına gelen *el-Cezire* adını vermişlerdir (Çevik 2009: 35-37).

[7] Şapur Döneminde Sasani ve Roma savaşları için bkz. (Lang 1983: 505-536; Millar 1993: 259-62).

[8] Mezopotamya eyaleti; Roma İmparatoru Traianus'un (98-117) Partlara karşı düzenlediği, Roma ordularının sınırlarını Fırat'ın doğusuna kaydırdığı seferin sonrasında, Traianus Dicle ve Fırat arasında kalan bölgede kurulmuştur (Millar 1993: 481-482).

[9] Arzenen bölgesi Roma döneminde Bothan ile Batman nehirleri arasında kalan askeri bölgedir. Bölgenin merkezi ise yeri tam olarak tespit edilemeyen Erzen kentidir. Kent Ahlat ve Bitlis üzerinden gelen ve bir kolu Hısn Keyfa (Hasankeyf) ve Nisibis üzerinden Musul'a, diğer bir kolu da Meyyafarikin (Silvan) ve Amid (Diyarbakır) üzerinden Haleb ve Dımaşk'a ulaşan tarihi yolların kavşağında bulunur. Bölgenin ismi islam fethinden sonra X. yüzyıldan başlayarak Orta Çağın sonuna kadar Diyarı Bekr bölgesi olarak adlandırılmıştır (Çevik 2002: 118-19).

DOI: 10.22520/tubaked.2019.20.006

ancak Süryani Mihail'e göre "Dara'nın fethini takip eden iki yıl zarfında" şeklinde bir bilgi bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Hasankeyf'in fethi Selevki takvimine göre 917, yani MS 606 yılını işaret eder (Pigulevskaya 1946: 195). Genel olarak Roma- Part ve Roma-Sasani savaşları değerlendirildiğinde Hasankeyf'in ilk kez bu tarihte Sasaniler tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır. 629 yılına kadar Sasaniler'in Anadolu'da üstünlükleri devam eder, ancak bu tarihte Roma İmparatoru Herakleios Anadolu'da Sasaniler'e karşı büyük zaferler kazanır ve iki devlet arasında anlaşma yapılarak, Şam, Filistin, Mısır ve Mezopotamya bölgelerinden Sasaniler çekilir (Kaegi 2000: 56; Ostrogorsky 2006: 94-95). 640 yılına gelindiğinde ise Sasaniler İslam devleti hakimiyetine girer ve devlet ortadan kalkar (Stratos 1968: 237).

Yukarıda Roma Part ve Roma Sasani aralarındaki mücadelelere kısaca değinilmiştir. Burada bizim için önemli olan ise Hasankeyf'in ilk kez MS 606 yılında Sasaniler tarafından işgal edilmiş olmasıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde ele aldığımız mühür, kentin Sasani kontrolü altında olduğu 606-629 yılları arasına ait olabileceği ya da bu tarihten sonraya ait olamayacağı şeklindedir. Yani eser olasılıkla 6. yüzyılın sonları ile 7. yüzyılın başlarına ait olmalıdır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu'da mühür baskıları üzerine yapılmış çeşitli yayınlar bulunmaktadır, ancak mevcut yayınlar; Hitit, Asur ve özellikle Roma Dönemlerine aittir. Ele aldığımız eser bu örneklerden form ve figür açısından ayrılmaktadır. Bu bağlamda elimizde sadece tek bir mühür olsa da bölge için ünik olması, Hasankeyf'in tarihi içinde oldukça önemlidir.

Hasankeyf kent merkezinde 1986 yılından itibaren gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Roma "Bizans", Büyük Selçuklu, Artuklu, Eyyubi ve Osmanlı Dönemlerine ait mimari yapı ve küçük buluntular ele geçmiştir[10]. Kent için en erken yapı II. Konstantinos (337-361) döneminde, Sasaniler'e karşı mücadele için inşa ettirilen (Honigman 1970: 4; Palmer 1990: 23) kaledir. Her ne kadar kalenin inşa tarihi Roma Dönemi olsa da burada gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, sikkeler dışında, henüz bu tarihe ait küçük buluntu ele geçmemiştir. Yine kentin birçok bölümünde yapılan kazılarda ele geçen buluntuların büyük bir bölümü büyük oranda 11-18. yüzyıllara aittir. Bu nedenle kentin erken dönemlerine ait olan bu mührün tespit edilmiş olması bizim için önemli bir veridir. Buluntuların büyük bölümünün 11-18. yüzyıllara ait olmasındaki temel neden olasılıkla kazıların kent merkezinden ziyade çevresinde yürütülmesi ile de açıklanabilir. Bu bağlamda son yıllarda arkeolojik kazılar, özellikle kamulaştırma sorunları çözülmüş olan kent merkezine kaydırılmıştır. Son olarak İmam Abdullah Camii'nin çevresinde gerçekleştirilen kazılarda bu mührün ele geçmiş olması, kentin yazılı kaynaklarda geçirdiği evrelerin arkeolojik buluntularla da doğrulanması açısından oldukça önemlidir. Tabi ki tek bir eserden yola çıkarak büyük çıkarımlarda bulunmak olanaksızdır. Ancak kentin MS 606'da Sasaniler'in kontrolüne geçtiği bilindiğinden, söz konusu eser bu tarihe verilmiştir. Dolayısıyla Sasani mühürlerinde arkeolojik kazılarda ele geçen buluntuların azlığı nedeniyle ortaya çıkan kronoloji sorununu burada da yaşanmıştır. Fakat kentle ilgili tarihi kaynaklar araştırıldığında, Sasaniler'in kenti sadece MS 606 yılında ele geçirdiği doğrulanmış olması, bu kronoloji sorununu da çözmemizde önemli bir dayanak oluşturmuştur.

Sasaniler döneminde mühürlerin farklı kullanım alanları olduğu bilinmektedir. Ayrıca toplumun büyük bir kısmının mühür sahibi olduğu ve çok yaygın kullanıldığı da bilinmektedir. Mühürler üzerindeki betimlemelerin kalitesi ve yazıtların varlığı özellikle hanedan üyeleri ve üst düzey memurlara ait olan mühürleri tespit edilmesini sağlamıştır. Ancak hayvan, bitki ve çeşitli mitolojik varlıkların olduğu mühürlerde bir kronoloji oturtulamamıştır. Bu sorunun temelinde de yine birçok eserin satın alma yoluyla önemli müzelere götürülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple eserin tarihi kısmen belirlenebilmiştir. Eserin sahibinin üzerindeki tasvirden de anlaşılacağı üzere üst düzey bir yönetici ya da hanedan üyesi olmadığını da söylemek mümkün olmakla birlikte sıradan bir vatandaş olmadığını, yani mühür yaptırabilecek kadar ekonomik gücünün olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.

Sonuç olarak 2018 yılında İmam Abdullah Camii çevresinde gerçekleştirilen kazılarda ele geçen mührün VI yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başlarında hanedan veya üst düzey memur olmayan birine ait olduğu anlaşılmıştır. Bu eserin ele geçmiş olması, ileriki yıllarda Hasankeyf'de gerçekleştirilecek olan kazılarda Sasani Dönemi'ne ait buluntuların varlığını işaret etmesi açısından da oldukça önemlidir.

[10] Hasankeyf'deki yapılar için bkz. (Arık 2003; Yurttaş 2001).

KAYNAKÇA

ABU"L-FARAC, 1937.
Abu"l-Farac, G., Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi, Cilt I**, (Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK.

AKŞİT, O., 1985.
Roma İmparatorluk Tarihi M.Ö. 27-M.S. 395, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ARIK, M. O., 2003.
Hasankeyf: Üç Dünyanın Buluştuğu Kent, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

ARTUK, İ., 1944.
Mardin Artuk Oğulları Tarihi, İstanbul: Gençler Kitabevi.

BADER, A., 1996.
"Little-Known Materials of Parthian Sphragistics and Epigraphy (Sealings from Old Nisa, Turkmenistan)", in: M.-F. Boussac and A. Invernizzi (ed.), **Archives et sceaux du monde Héllenistique (BCH Supplément 29)**, Athens, 395-407.

BAHADIR, G., 2011.
"Anadolu'da Bizans – Sasani Etkileşimi (IV-VII Yüzyıllar)", **Turkish Studies,** Vol. 6/1 Winter 2011, 707-726.

BİVAR, A. D. H., 1969.
Catalogue af the Western Asiatic Seals in the British Museum, Stamp Seals, II: The Sasanian Dynasty, London.

BİVAR A. D. H., 1983.
Bivar, *"The Political History of Iran under the Arsacids"*, **CHI, III. I**, Cambridge, 21-99.

BORİSOV, A.J. / LUKONİN, V.G., 1963.
Sasanidskie Gemmy, Leningrad.

BRUNNER, C. J., 1978.
The Sasanian Stamp Seals in the Metropolitan Museum of Art, New York.

CERETİ, C. G., / MORADİ, Y., / NASROLLAZADEH, C., 2011.
"*A Collection of Sasanian Clay Sealings Preserved in The Takiya-E Mo'Aven Al-Molk of Kermanshah*", **Monografie Di Mesopatamia XIV**, 209-236.

ÇEVİK, A., 2002.
"Selçuklular Zamanında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 115-162.

ÇEVİK, A., 2009.
"Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimati", **Osmanlı Araştırmaları XXXIII**, 2009, 35-64.

DODGEON, M. H. / LİEU, S., Nan-Chiang 1991.
The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363: a Documentary History, London.

EDHEM, H., 1927.
Düvel-i İslâmiye, İstanbul: Milli Matbaa, Maarif Vekaleti Neşriyatı.

FRYE, R. N., 1968.
"Sasanian Clay Sealings in the Collection of Mohsen Foroughi", **Iranica Antiqua 8**, 118-132.

FRYE, R. N., 1973.
Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr, Harvard University Press, Cambride, Mass. p.6.

FRYE, R. N., 1983.
"The Political History of Iran under the Sasanians", The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Edited by Ehsan Yarshater, **The Cambridge History of Iran**. Volume 3 (1), Cambridge: Cambridge Univ. Press, 116-180.

GORELİCK, L. / GWİNNETT, A. J., 1996.
"Innovative Methods in the Manufacture of Sasanian Seals", **Iran Journal of Persian Studies, XXXIV**, 79-84.

GUBAEV, A. / LONGİNOV, A.G., / NİKİTİN, A.B, 1996.
"Sasanian bullae from the excavations of Ak-Depe by the station of Artyk", **Iran 34**, 1996, 55-59.

GYSELEN, R., 1993.
Catalogue des sceaux, camées et bulles sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre I. Collection générale, Paris.

GYSELEN, R., 2007.
Sasanian Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection, Acta Iranica 44, Textes et Mémoires XXIX, Leuven.

HONİGMAN, E., 1970.
Bizans Devletinin Doğu Sınırı, çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

DOI: 10.22520/tubaked.2019.20.006

HORN, P. / STEİNDORF, G., 1891.
Sasanidische Siegelsteine (**Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen der Königlichen Museen zu Berlin**), Heft 4, Berlin.

ESİR, İbnü'l, IX, 65, 2008.
İbnu'l Esir, el-Kâmil fi't – Târih, I – X, (Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Hikmet Neşriyat, İstanbul.

EZRAK, İbnu'l, 1992.
Meyyafârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Türkçe trc. Ahmet Savran), Erzurum.

İPEK, A., 2017.
"Yukarı Mezopotamya'da Sasani Siyaseti", ***TESAM Akademi Dergisi***, 4 (2), 85-109.

KAÇAR, T., 2009.
"Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, MS 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", **Tarih Dergisi** Sayı 47 (2008), İstanbul: 1-22.

KAEGİ, W. E., 2000.
Bizans ve İlk İslam Fetihleri, çev. Mehmet Özay, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

KEAVENEY, A., 1981.
"Roman Treaties with Parthia circa 95- circa 64 BC", **The American Journal of Philology**, 102/2, 195-212.

LANG, D. M., 1983.
"Iran, Armenia and Georgia", The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Edited by Ehsan Yarshater, **Cambridge History of Iran. Volume 3** (1), Cambridge: Cambridge Univ. Press, 505-536.

LERNER, J. A., 1976.
"Sasanian Seals in Department of Medieval and Later Antiguities of British Museum", **Journal of Near Eastern Studies**, Vol.35, 1976, 183-187.

LEVTCHENKO, M. V, 1979.
Bizans Tarihi, çev. E. Berkay, İstanbul: Milliyet Yayınları.

LİNDSTRÖM, G., 2003.
Uruk: Siegelabdrücke auf hellenistischen Tonbullen und Tontafeln, AUWE 20, Mainz.

MAGİE, D., 1952.
Roman Rule in Asia Minor I-II, Londra.

MALALAS, J., 1986.
The Cronicle of John Malalas, (Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott), Melborne: Australian Association Byzantine Studies.

MIYNAT, A., 2008.
"Bir Orta Çağ Kenti: Hasankeyf", (Yüksek Lisans Tezi: Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Muğla).

MİLLAR, F., 1993.
The Roman Near East 31 BC-AD 337, Londra.

OSTROGORSKY, G., 2006.
Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları.

PALMER, A., 1990.
Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur Abdin, Cambridge.

PIGULEVSKAYA, N. V., 1946.
Vizantiya i İran na Rubeje VI i VII vekov, AN Soyuza SSR, İnstitut Vostokovedeniya, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad.

RİTTER, N. C., 2009.
"Vom Euphrat zum Mekong. Maritime Kontakte zwischen Vorderund Südostasien in vorislamischer Zeit", **Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft** 141, 143-171.

RİTTER, N. C., 2012.
"On the Development of Sasanian Seals and Sealing Practice: A Mesopotamian Approach", Seals and Sealing Practices in The Near East, Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period, Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2-3, 2009, (REGULSKİ Ilona, KİM Duistermaat ve PETER Verkinderen (editörler), Orientalia Lovanientalia Lovanientalia, **Analecta 219**, 99-114.

RİTTER, N. C., 2017.
"Gemstones in Pre-Islamic Persia: Social and Symbolic Meanings of Sasanian Seals", **Gemstones in The First Millennium** Ad, HİLGNER, Alexandra, SUSANNE Greiff ve Dieter Quast (Editörler), International Conference, October 20th - 22nd, 2015 Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 277-292.

SCHWETHEİM, E., 2009.
Antikçağ'da Anadolu, çev. Nuran Batu, İstanbul: Kitap Yayınevi.

SEVİM, A., 1962.
"Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", Ankara: **Belleten, XXVI**, 121-146.

SEVİM, A., 1988.
Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar), Ankara, 305.

STRATOS, A., 1968.
Byzantium in the Seventh Century (6022-604), translated by Marc Ogilvie-Grant, Adolf M. Publisher, Amsterdam.

TEZCAN, M., 2006.
"VII. Yüzyıl Başlarında Doğu Roma-Sasani İlişkileri ve Mardin'in Sasanilerce Zaptı (607)", İ. Özcoşar-H.H. Güneş (editörler), ***1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*** *26-28 Mayıs 2006,* İstanbul:151-168.

ULUÇAM, A., 2006.
Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2004-2005, Ankara.

ULUÇAM, A., 2010.
Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2008-2009, Ankara.

ULUÇAM, A., 2013.
Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2010-2012, Ankara.

ULUÇAM, A., 2013.
"Hasankeyf Kazıları (2004-2008)", **Ilısu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları, Diyarbakır**: 377-434.

ULUÇAM A. / ELİÜŞÜK, M., 2018.
"Hasankeyf Kazıları 2004-2017", **Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları**, Batman: 363-391.

ULUÇAM A., / MİYAKE, Y., 2018.
"Hasankeyf Höyük Kazısı", **Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları**, Batman: 25-33.

YİNANÇ, M. H., 1944.
Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi), İstanbul.

YURTTAŞ, H., 1991.
"Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum).